

Давня та нова історія України

УДК 94(477.7)

П. А. Ющенко

ІНСТИТУТ ВЛАДИ КНЯЗЯ НА РУСІ В ІХ–ХІ ст.

У статті розглядається природа князівської влади руських князів в ранній період історії Київської Русі. Визначається характер влади князя, її правове закріплення та визнання тогочасним руським суспільством. Доводиться, що влада князя носила сакральний характер, як в язичницький період існування руської державності, так і в ранньохристиянську добу. Подано інформацію про використання київськими князями представниками династії Рюриковичів тогочасних владних атрибутів для встановлення власної одноосібної влади на Русі.

Ключові слова: князь, влада, Київська Русь, сакральність, язичництво, династія.

Дослідники загалом сходяться на думці, що походження Русі та появи владної династії ховається у безодні й мороці століть. І це не розраховані на яскравий ефект слова, вони загалом відповідають дійсності. Попри більш, ніж двохсотлітні зусилля істориків та етнологів залишаються неясними і роки виходу Русі на історичну арену протягом ІХ ст., і передуючі ІХ ст. часи розвитку східно-слов'янської етнокультурної спільності, і обставини складання додержавних утворень, не кажучи вже про жодні деталі чи подробиці, і, власне, – саме створення державності та появи правлячої династії [1, с.8]. Метою нашої статті є спроба визначити природу князівської влади руських князів в ранній період історії киево-руської держави, визначити основні підходи до розуміння сакрального характеру влади князя та місця князя у державно-владному механізмі Русі.

Як свідчать давньочеські, давньопольські, давньохорватські та інші джерела західних та південних слов'ян (повість Козьми Пращського про Крока, сказання Гельмональда про Вагрів, Галла про Болеслава та ін.), інститут влади давніх князів, який, очевидно, складався з трьох елементів: релігійної, військової та судової влади, закріплювали і регламентували правові звичаї, що були правовим виразом сакралізованого розуміння влади у згаданих слов'янських народів.

Зокрема, за часів язичництва князі встановлювали поганських ідолів, будували капища тощо. З прийняттям християнства князі регулювали найважливіші питання і сторони церковного життя (устава та грамоти князів). За свідченням руських літописів, інколи князів кликали, щоб вони “судили поправду”. Також князям належало право представництва у зовнішніх стосунках племен [2, с. 150].

Ще одним необхідним елементом сакральності князівської влади на Русі у язичницький період слугували певні владно-сакральні місця або предмети. Вони використовувались волхвами для показу божественного зв'язку князя з язичницькими богами та потойбічним світом. Наприклад, обряд помазання на царство синів франкського короля Пипіна Короткого, один із яких буде відомим як імператор Карл Великий, папа римський Стефан II в 754 р. провів в абатстві Сен-Дені – місці спочинку французьких королів з 638 р. Вибір Сен-Дені не випадковий – присутність праху і духу предків гарантувало законність коронації – традиція, яку перейняло християнство від поганства [3, с. 249]. Церемонія інтронізації володарів середньовічної Каринтії і Скандинавії відбувалася у священному місці, на відкритому полі. Троном для тамтешніх претендентів на вищу владу слугував камінь, що стояв на вершині пагорбу у відкритому полі. Таким сакральним місцем для язичницьких князів Русі, на думку В. Рички, був Перунів пагорб у Києві. Це святе для князя і його дружинників місце знаходилося за межами граду – поблизу могил предків. То було locus sacrum язичницької і християнської Русі. [4, с.41]. Тобто поганські святилища за перших київських князів виконували роль місць сакралізації влади князя-конунга. Так, князь Ігор в 944 р. на Старокиївській горі, де розташовувалось городище-святилище з ідолом Перуном разом зі своєю дружиною у присутності грецьких послів дав клятву дотримуватись договору з Візантією. Саме на Старокиївській горі 980 р. Володимир створює нове святилище в честь шести поганських богів. Святенність гори підкреслювали і кургани, серед яких в 800-900 м. від городища височіла Дірова могила [5, с.249].

Напевне саме для посилення авторитетності та спадковості влади князів династії Рюриковичів від династії Києвичів Олег збудував для князя Ігора князівський терем на місці терему легендарного князя Кия на острозі Уздихальниці.

Сакральним атрибутом князівської влади був так званий знак Рюриковичів – особистий родовий знак руських князів, загальне зображення і форма якого передавалися у спадок, але кожен князь додавав до нього власні атрибути [6]. Історики звернули увагу на князівські знаки ще на початку XIX ст. Ще Н.М. Карамзін називав їх родовими символами князівського роду Рюриковичів. Згодом дослідники встановили схожість родового знаку Рюриковичів з тамгообразними знаками на гробницях боспорських царів. На території старовинного Боспорського царства в Північному Причорномор'ї (II – III ст. н.е.) зустрічаються знаки дуже схожі з династичним знаком Рюриковичів. Схожі знаки зустрічаються і на хозарських предметах VII – X ст. Саме хозари могли використати старовинний символ влади, а потім з ним познайомились і київські князі. Князівський символ влади з'являється на Русі в період князювання Олега в кінці X ст., тобто коли слов'янські племенні союзи були об'єднані Олегом в єдину державу. Частина з племенних союзів до того часу перебувала у ролі данників Хозарського каганату. Можливо тому Олег, який використовує титул кагана і запозичив і іншу ознаку сакральності влади, поширену у тогочасній Хозарській державі [7, с.127].

Як відомо титул кагана використовувався князями династії Києвичів ще в 830-ті рр. Захопивши владу в Києві 882 р., Олег знищив попередню династію, перебравши на себе всі її сакральні атрибути влади – титул та знак (символ) влади. За слов'янськими язичницькими віруваннями переможець отримує все. Тобто новий київський князь отримав від свого попередника право на управління його столицею – Києвом, територією, населенням, а також право на використання сакральних атрибутів влади. “В системі міжнародної дипломатії використання титулу “каган” повинно було поставити нового руського князя в ряд найбільших правителів ранньосередньовічної Південно-Східної Європи, - відмічає Є.А. Мельникова [8, с.248]. Отже, знак Рюриковичів у вигляді двозубця, міг мати хозарське походження і став доповненням до нового статусу отриманого Олегом після захоплення Києва і знищення попередньої князівської династії Києвичів.

Князівські знаки вибивались на монетах, які карбувались в Києві в кінці X – на початку XI ст. Старовинні руські монети називались істориками “златниками” і “серебряниками”. Вони дійшли до нас від трьох правителів Русі – Володимира Святославовича, його сина Святополка і Ярослава Мудрого. Кількість збережених монет є незначною, їх карбування розпочалось одразу після прийняття Руссю християнства і продовжувалось досить короткий час. Значний вплив на карбування монети мала Візантійська монетна традиція. На монетах зображувався Христос-Пантократор і князь (монети Володимира), святі покровителі князівського роду – апостол Петро (монети Святополка) і Георгій Переможець (монети Ярослава), а також старовинний князівський знак тризубець (на монетах Володимира і Ярослава) [9, с.123-124].

Згодом до монет додалися зображення тризуба на князівських печатках, зброї і предметах військової амуніції руських воїнів, на глиняному посуді, цеглі, яка використовувалась на будівництві Десятинної церкви. Найдавнішим зображенням князівського знаку є графіті (вицарапаний малюнок) на арабських дирхемах знайдених в кладах, що датуються роками правління Олега та князя Ігоря Старого [10, с.247]. Володимир Великий в 970-ті рр. модернізував родовий знак і став використовувати його як атрибут власної приналежності до династії Рюриковичів. В XII ст. тризуб використовується Південно-Західними руськими князями. В ординський період Рюриковичі вже не могли використовувати власну династичну атрибутику. Однак в Україні елементи тризубу використовувались місцевими шляхетськими родами для позначення своєї приналежності до київської династії. Завдяки діяльності М.С. Грушевського на початку XX ст. знак Рюриковичів – тризуб Володимира Великого став гербом Української народної республіки, символізуючи тяглість української державницької традиції і успадкування руської історії власне українським народом.

Отже, масовість використання князівського знаку на Русі дозволило історикам зробити припущення про те, що тризуб є родовим знаком династії Рюриковичів, свого роду “тамгу” князю роду.

Досліджуючи сакральну історію князівської династії Рюриковичів, важливо встановити, яке походження має слово князь і його трактування як істориками, так і сучасниками. Працями Д. Самоквасова, О. Толочка доведено, що інститут князівської влади – давній звичаєвий інститут. Слово “князь” походить від слова “кінь”, і попервах означало “людину”, що сидить на коні, військового ватажка. Спершу це була виборна особа, на яку обиралась особлива людина, обдарована Богом силою, розумом, сміливістю тощо [11, с.27].

На думку російського історика Н.І. Данилевського, слово князь запозичене праслов'янами з прагерманської чи готської мови і є спорідненим словам конунг, König, king (король). Виходячи з змістовим навантаженням, яке це слово мало у західнослов'янських мовах (словацьк. knaz; польськ. Ksiadz – “священник”), спочатку князі виконували функції те тільки світського, але і духовного правителя. Про це говорять і деякі непрямі дані, пов'язані з правом князя на проведення релігійних перетворень, а також з похованням померлих князів-язичників в курганах насипах. Скоріш за все князь керував військом і був верховним жерцем, що і забезпечувало його високе становище у суспільстві [12, с.79].

Такі функції князівської влади відображені у всіх слов'янських мовах, які етимологічно близькі до давньоруської мови. Так, давньоруською мовою “князь” - “ksiad” і “ksiaze” (польськ.); “жупан” (сербською); “dux”, “воєвода”, “judices” (хорвадською). У всіх слов'янських народів влада князя попервах була підконтрольною раді старійшин і народному зібранню і тільки пізніше цей інститут розвинувся і набув самостійного значення.

Поєднання владного і релігійного початків у особі князя в ранньому середньовіччі вимагало формування культ, титулатури його, як верховного правителя. Статусні відмінності та первісні словесні звороти, що відбивали престижне становище київського князя у середовищі аристократичної верхівки засвідчує, зокрема, русько-візантійська угода 911 р., у якій Олега названо великим князем. Водночас формувалася й система знаків (інсигній) князівської влади, виокремлювалися певні предмети, використання яких було прерогативою верховної влади. Поява зображень так званих “знаків Рюриковичів”, зокрема, на металевих трапецієвидних підвісках, які слугували своєрідними вірчими знаками київського правлячого дому

простежується за археологічними матеріалами з часів правління Олега та Ігоря, а джерела звичаю їх використання згодіно виявляються у скандинавському середовищі. Основним елементом сфрагістичної емблеми київських володарів стали зображення князівської тамги на монетах, персях, висячих свинцевих печатках, що первісно мали форму двозубця. Оскільки форма цього знаку з часу його виникнення й до 80-х рр. X ст. залишалась незмінною (впродовж майже цілого століття двозубець передавався у спадок від покоління до покоління великих київських князів) О. О. Мельникова дійшла висновку, що на цьому етапі двозубець не являвся особисто родовим знаком, а був символом великого князя – верховного правителя Київської Русі, глави роду Рюриковичів. [13, с.42].

Функції перших князів були порівняно нескладними і полягали, насамперед, в організації дружини й військових ополчень та управлінні ними. Князі піклувалися про забезпечення кордонів держави, очолювали воєнні походи з метою підкорення нових племен, збирання з них данини. Водночас київські князі прагнули підтримувати нормальні зовнішні стосунки з Візантійською імперією, країнами Близького Сходу та войовничими кочівниками [14, с.58]. З останніми, які були найближчими сусідами русичів, постійно відбувався обмін політично-державними ідеями.

Тривале сусідство і взаємодія ранньої Русі, розміщеної на перехресті впливів двох найкрупніших держав Південно-Східної Європи – Візантії і Хозарії не могло не відбитися в історичній пам'яті та політичній культурі, зокрема організації інститутів влади та форм її репрезентації. Київські князі запозичили від хозар титул “кагана” й систему дуумвірату – тобто політичний інститут двовладдя. Титулування давньоруських князів каганами було виявом самоідентифікації правителів русів, символом їхнього легітимного володарювання у Східній Європі й, зокрема, на землях, раніше підвладних хозарам. Підтримую думку І. Г. Коновалової, яка вмотивовує, що прийняття цього титулу не супроводжувалося запозиченням якихось елементів державно-адміністративної системи Хозарії: “Більше того, - доводить дослідниця – реальний статус хозарського кагана, який, згідно тюркським звичаям, міг стати об'єктом офірування, навряд щоб сприймалося першими правителями русів як приваблива модель організації верховної влади” [15, с.20].

У кочових народів Північного Причорномор'я знакову роль відігравав вождь. Він наділявся тотальною, всеохоплюючою владою і відображав в собі всю степову орду, плем'я. Культ вождя у кочівників інстинктивний і не піддається раціональному поясненню. В його основі лежав зграйно-стадний інстинкт, що кличе людей до спільного руху, спільних дій, спілкування і створює відповідний сенс життя, ритуали, цінності. В цьому проявлявся кочова самоцінність і самоорганізація. Для кочівника хан, конунг відображає орду, а служба йому є самореалізацією кожного кочівника. В кожному воїні-степняку живе самовіддана “ханська ідентичність”. Це не вид рабства, а сакральна особиста відданість вождю і орді. Для кочівника жити – це бути в племені, зграї. Для кожного воїна-степовика вождь та плем'я було продовженням його власного “Я”. Вождь консолідував всі “Я” степовиків, підносив їх на новий рівень єдності і племінної спорідненості.

Язичництво у поєднанні з кочовим ордизмом впливало на військово-політичну організацію русичів. Розповсюджуючись з Південної Русі на північні племінні союзи, кочове начало стикалось з норманськими початками, які з'явилися на Русі разом із варягами. Зустрічі супроводжувались конфліктами, дипломатичними, шлюбними і релігійними союзами. Народжувався новий військово-політичний та державно-владний симбіоз, який поєднував у собі кочовий ордизм та варязький нордизм. Так, маневруючи між Північчю та Півднем, князь Володимир Святославович в Новгороді кликав себе скандинавським титулом “конунг”, а в Києві хазарським – “каган”. Титул каган носили правителі багатьох сусідніх народів: цар аварської країни Сарір в Дагестані (хакан-ал-джибал – “приватель гір”), правитель росів в “Бертинських аналах”, київські князі Володимир і Ярослав в “Слові про закон і благодать”, князь Тмутараканський Олег в “Слові о полку Ігоревім”. Поширення титулу каган свідчить про глибокі традиції кочового ордизму на Русі [16, с.234].

Міжетнічні взаємодії завжди і скрізь полегшувались змішаними шлюбами і народженими в них полукровками. У зв'язках з половцями особливо досяг успіхів князь Олег тмутараканський, який одружився на дочці половецького хана Осолука, а свого сина Святослава женив на дочці хана Аепа (на другій дочці Аепа Володимир Мономах женив свого сина Юрія Долгорукого). Олег не одноразово користувався половецькою силою в міжусобних війнах на Русі (наприклад, в 1094 році з військом половців він відбив Чернігів у Володимира Мономаха); Юрій Долгорукий п'ять разів водив половців на Київ. Дочки половецьких ханів брали собі за жінок київські князі Святополк Ізяславич і Рюрик Ростичлавич. Русько-половецькі війни XI-XIII ст. не припиняли шлюбне “братання” руських князів. Так, половецька кров володимиро-суздальських князів (Андрій Боголюбський був сином половецької княжни, Ярослав Всеволодович був одружений на половчанці, мати Олександра Невського була наполовину половчанка) задовго до монгольського завоювання наситила Русь тюркським ордизмом [17, с.235].

Отже, контакти русичів з кочовим світом впливали на організацію владних інституцій на Русі. Війни, спільні промисли спричинили поступове осідання заможних кочівників в порубіжних степових руських територіях. Обороняючи свої військово-ясачні володіння від інших кочівників, степняки ставали і охоронцями руських земель, укладаючи військово-політичні союзи, які скріплювались династичними шлюбами. В свою чергу руські князі переймали в степняків організацію війська та владних інституцій. Владний кочовий ордизм у поєднанні з звичаєвим “правом сильного” мав значний вплив на поступове перетворення князів на одноосібних володарів Русі. Хоча контакти кочового світу з русичами були епізодичними, непередбачуваними у часі і за характером, однак від цього їх вплив був не менш ефективним. Особливо це стосується Північно-Східної Русі де ордизм постійно генерував серед місцевих жителів покірність владі, страх перед її силою та формував у русичів архетип покірності.

Джерела та література

1. Котляр М.Ф. Історія суспільного життя Русі: Нариси / М.Ф. Котляр. – К.: Інститут історії України, 2016. – 288 с.
2. Правовий звичай як джерело українського права (IX-XIX ст.) / за редакцію І.Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2006. – 279 с.
3. Климовский С. Где, когда и почему возник Киев / С. Климовский. – К.: Стилос, 2012. – 362с.
4. Ричка В. “Вся королівська рать” (Влада Київської Русі) / В. Ричка. – К.: Ін-т історії України, 2009. – 180 с.
5. Климовский С. Где, когда и почему возник Киев / С. Климовский. – К.: Стилос, 2012. – 362 с.
6. Детально дивіться. Молчанов А.А. Знаки Рюриковичей: итоги и проблемы изучения / А.А. Молчанов // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 г. – М., 2008. – С. 250-269; Белецкий С.В. Начало Русской геральдики (знаки Рюриковичей X-XI вв.) / С.В. Белецкий // У источника. – Вып.1. – 1997. – С.93-171.
7. Пчелов Е.В. Рюрик / Е. Пчелов. – М.: Молодая гвардия, 2010. – 316с.
8. Мельникова Е.А. К вопросу о происхождении знаков Рюриковичей / Е.А. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 г. – М., 2008. – С. 240-249.
9. Пчелов Е.В. Рюрик / Е. Пчелов. – М.: Молодая гвардия, 2010. – 316 с.
10. Мельникова Е.А. К вопросу о происхождении знаков Рюриковичей / Е.А. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 г. – М., 2008. – С. 240-249.
11. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: Навчальний посібник / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2011. – 944 с.
12. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX –XII вв.): Курс лекций: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 399 с.
13. Ричка В. “Вся королівська рать” (Влада Київської Русі). – К.: Ін-т історії України, 2009. – 180 с.
14. Історія держави і права України. Підручник. – У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – Т.1. – К.: Ін Юре, 2003. – 656 с.
15. Ричка В. “Вся королівська рать” (Влада Київської Русі) / В. Ричка. – К.: Ін-т історії України, 2009.
16. Головнев А.В. Феномен колонізації / А.В. Головнев. – Екатеринбург: УрОПАН, 2015. – 592 с.
17. Головнев А.В. Феномен колонізації / А.В. Головнев. – Екатеринбург: УрОПАН, 2015. – 592 с.

Yushchenko P. A. The institute of prince power in Rus' at the 9th – 11th century.

The article is devoted to the analyses of character of Rus' princes power in the early period of the history of Kievan Rus'. The nature of the power of prince, its legal consolidation and recognition by Rus' society of that time are determined. It's proved that power of prince had a sacred character, both during the pagan Rus', and at early Christian period. Information about the using of power attributes by members of Kievan Rurikids dynasty for establishing their own individual authority in Rus' is analysed.

Key words: prince, power, Kievan Rus', sacred, paganism, dynasty.

Ющенко П. А. Институт власти князя на Руси в IX-XI вв.

В статье рассматривается природа княжеской власти русских князей в ранний период истории Киевской Руси. Определяется характер власти князя, её правовое закрепление и определение тогдашним русским обществом. Доказывается, что власть князя носила сакральный характер, как в языческий период существования русской государственности, так и в раннехристианский период. Подано інформацію об використанні киевськими князями представителями династії Рюриковичей тогочасних властних атрибутів для установлення личной власти на Руси.

Ключевые слова: князь, власть, Киевская Русь, сакральность, язычество, династия.